

Борейко В. І., д.е.н., професор (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ПРОТИУКРАЇНСЬКА ЕТНІЧНА ПОЛІТИКА РОСІЇ ТА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В УКРАЇНІ

Анотація. В статті досліджено витoki та відмінності у формуванні української та російської держав. Оцінено динаміку і причини нерівномірного зростання населення та демографічних втрат України після входження її території до інших країн. Визначено напрями та наслідки протиукраїнської етнічної політики Росії та Радянського Союзу в Україні. Обґрунтовано, що, після приєднання українських земель до Російської імперії, остання проводила політику виселення українців та інших народів з етнічних українських територій і заміни їх на більш лояльне російське населення.

Ключові слова: українська державність, Російська імперія, етнічна політика, демографічні втрати, примусова депортація.

Аннотация. В статье исследованы истоки и различия в формировании украинского и российского государств. Проведено оценку динамики и причин неравномерного роста населения и демографические потери Украины после вхождения ее территории в другие страны. Определены направления и последствия антиукраинской этнической политики России и Советского Союза в Украине. Обосновано, что, после присоединения украинских земель к Российской империи, последняя проводила политику выселения украинского и других народов из этнических украинских территорий и замены их на более лояльное русское население.

Ключевые слова: украинская государственность, Российская империя, этническая политика, демографические потери, принудительная депортация.

Annotation. In the article the sources and differences in the formation of the Ukrainian and Russian states are studied. The dynamics and causes of uneven population growth and demographic losses of Ukraine after the affiliation of its territories to other countries are valued. The trends and consequences of anti-Ukrainian ethnic politics of Russia and the Soviet Union in Ukraine are defined. It is proved that, after the accession of Ukrainian lands to the Russian Empire, the latter pursued a policy eviction of Ukrainian and other peoples from ethnic Ukrainian territories and substitution them with more loyal Russians.

Keywords: Ukrainian statehood, the Russian Empire, ethnic politics, population losses, forced deportation.

Нинішній період розвитку української державності характеризується загостренням політичного протистояння, різновекторною орієнтацією регіонів України, зниженням рівня життя населення та неприкритою агресією Російської Федерації. За таких умов постає необхідність дослідження чинників, які зумовили російську агресію проти незалежної України та виявлення всіх факторів, які сприятимуть об'єднанню українського народу.

Оцінювання ретроспективи російсько-українських відносин протягом триста шістдесяті минулих років засвідчує, що нинішнє загострення відносин між Україною і Росією має давню історію, оскільки, після приєднання українських земель до Російської імперії в 1654 році, остання постійно намагалася поширити на наші землі свій вплив, збільшити військовий контингент, заборонити українську мову та змінити етнічний склад населення країни.

Питанням дослідження зміни етнічного складу населення України в історичному ракурсі під впливом зовнішніх факторів та політики органів державного управління присвятили свої роботи М. І. Грушевський, Л. Василечко, О. Войтюк, Г. Корестельов, С. А. Макарчук, В. М. Медков, С. В. Мочерний, І. Нагаєвський, А. Рашин, В. Сергійчук, О. Рафальський, Л. П. Рибаківський, Д. К. Шелестов, О. Шокало, Б. Ц. Урланіс та ін.

В роботах зазначених авторів досліджено динаміку зміни чисельності та етнічного складу населення України під впливом дій органів управління країни-окупантів, військових подій, хвороб, соціальних та політичних факторів.

Мета і завдання дослідження. Метою нашої статті є дослідження протиукраїнської етнічної політики Росії та Радянського Союзу в Україні.

Відповідно до визначеної мети в роботі вирішуються такі завдання:

- оцінити відмінності у формуванні української та російської держав;
- дослідити динаміку і причини нерівномірного зростання населення на теренах України;
- визначити напрями та наслідки протиукраїнської етнічної політики Росії та Радянського Союзу в Україні.

Дослідники історії Київської Русі відмічають, що в неї існували два центри – Київ і Новгород, уклад, мова та традиції яких суттєво відрізнялися. Однак, до захоплення Києва монголо-татарами, не зважаючи на князівські міжусобиці, вони уживалися разом. Проте після 1240 року шляхи північних і південних слов'ян розійшлися: Київ разом з новим, західним центром, Львом в складі Великого князівства Литовського заклали основи майбутньої української держави, контури якої сформував гетьман Б. Хмельницький, натомість, північні князівства стали основою Московського царства та Російської імперії, які протягом всього періоду свого існування намагалися заволодіти українськими землями.

Середину XIV століття, незважаючи на те, що частини українських земель були поділені між Литвою, Польщею та Угорщиною, можна

вважати виокремленням українців як окремої нації. Наприкінці цього сторіччя завдяки підписанню в 1385 році «Кревської унії» між Польщею і Литвою та зусиллям Польщі, хоча і проти волі української шляхти та народу, більшість українських земель були об'єднані в цій державі.

В подальшому багаторічна боротьба українського народу була направлена на утворення власної держави. Але, багаті українські землі вже в ті часи приваблювали не тільки українців, а й інші народи, тому в порівнянні з середньо-планетними показниками, щільність населення на українській території була досить високою. За підрахунками вчених, станом на 1300 р. населення українських земель налічувало 3200 тис. осіб, у 1400 – 3700 тис., 1500 – 4400 тис., 1550 – 4900 тис., 1600 – 5200 тис. осіб.

При цьому, якщо в середньому у 1650 році щільність населення на планеті складала 3,7 чоловік на 1 кв. км, то в Україні у 1300 році – 8, а в 1600 – 13 жителів на 1 кв. км, що свідчить про багатство українських земель та їх сприятливість для проживання населення і розвитку країни [1].

Протягом XIV–XVI років українці знаходилися в постійних військових конфліктах з татарськими ханствами, які утворилися після розпаду Монголо-татарської держави, що зумовлювало зменшення населення та економічного зuboжіння державних об'єднань на цих територіях. Саме тому, на думку М. І. Грушевського, для захисту українських земель та місцевих жителів від спустошливих набігів татарських орд, на південному сході Речі Посполитої у XVI столітті нижче Дніпровських порогів виникла козаччина [2, с. 170].

Проте, майже постійні війни, які вело козацьке військо, приводили до зменшення населення України. Найбільші втрати українці понесли під час визвольних змагань 1635–1638 років під проводом І. Сулими, Б. Павлюка і Я. Острянина та 1648–1654 років під проводом Б. Хмельницького. Наприклад, 28 червня – 10 липня 1651 року під час найбільшої битви між козацьким військом під командуванням гетьмана Богдана Хмельницького загинуло біля 10 тис. (за польськими даними 30 тис.) українців та 7 тис. поляків. Кровопротитні битви козаків продовжувалися і після смерті гетьмана Б. Хмельницького [3, с. 47–48].

Ще більше українців загинуло під час «руїни», періоду у другій половині XVII ст., коли після смерті Б. Хмельницького українські землі були розділені між Московським царством і Річчю Посполитою, а прихильники різних сторін розпочали між собою боротьбу за гетьманську булаву. Так, тільки у 1658 році, при придушенні гетьманом І. Виговським повстання очолюваного М. Пушкарем і Я. Барабашем, з обох сторін загинуло близько 50 тис. чоловік.

Про значні демографічні втрати, які зазнали українські землі у XVII–XVIII століттях (період татарських набігів, національно-визвольних війн, «руїни», поразки у шведсько-московські війни та репресій щодо українців

московської влади), свідчать, також, темпи зростання населення України у ці роки, які в середньому щорічно складали всього 0,26 % і майже вдвічі поступалися середньорічному показнику зростання в цей період населення планети (0,44 %).

Однак, не зважаючи на війни та нищення місцевого населення військами Московського царства, кількість жителів на території сучасної України у XVII–XIX століттях, хоч і повільно, зростала. У 1800 р. вона збільшилася до 7,9 млн., 1850 – 12,1, 1913 – 35,2 млн. чоловік. За 1800–1913 роки населення України зросло в 4,5 рази, що відповідало середньорічному зростанню на 3,06 %, тоді як населення планети в цей період щорічно зростало тільки на 0,82 % [4].

Проте слід зазначити, що зростанню кількості жителів на українських землях також сприяло заселення царським урядом південно-східних територій іммігрантами з інших країн, яким безкоштовно роздавалися родючі землі.

Це спричинилося до зміни у другій половині XVII–XIX столітті етнічного складу населення, яке заселяло українські землі. Якщо за часів Великого князівства Литовського 90 % жителів, що проживали на українській території були українцями, то в 1910 цей відсоток зменшився до 72 %. Решта населення українських територій складала: 9 % євреї (приблизно рівномірно розміщувалися як в Галичині, так і в Наддніпрянській Україні), 8 % росіяни (тільки на українських землях, що входили до складу Російської імперії), 4 % поляки (з них 67 % – в Галичині, 17 % – на Волині, 7 % – на Київщині, 6 % – на Поділлі, 3 % – на Херсонщині). Проте, за винятком Таврії (42 %) та Херсонщини (54 %), в інших землях українське населення становило переважну більшість [5, с. 64–65].

Крім того, в 1910 році 6,3 млн. українців, тобто 19 % від їх загальної кількості проживало на територіях, які нині не входять до складу України. На землях, які сьогодні належать Російській Федерації проживало 4,56 млн., Білорусі – 0,83 млн., Польщі – 0,48 млн., Молдові – 0,46 млн. українців. При чому, на Холмщині їх було 60 %, Кубані – 47 %, Ставрополлі – 37 %, Вороніжщині – 36 % від загальної кількості населення цих територій.

Збільшення частки росіян та інших народів на території Херсонщини, Харківщини, Катеринославщини, Таврії, Київщини, Чернігівщини, Полтавщини пов'язано з випереджаючим, порівняно з іншими частинами Російської імперії, зростання населення на цих землях за рахунок переселенців з інших губерній, з одночасним виселенням українців у східні регіони Росії. Так, при загальному зростанні з 1811 по 1913 рік чисельності жителів Європейської Росії в 3 рази, населення Херсонської губернії за цей час зросло в 10,1, Таврійської – 8,1, Катеринославської – 5,2, Київської – 4,5 рази [6, с. 55–59].

Отже, на південні українські землі переселялися вихідці з Центральної Росії та інших країн, натомість для запоріжців місцем поселення царський

уряд вибрав інші території. В східні регіони Росії, також, переселялися вихідці з Центральних та Південних губерній України. Так, тільки протягом 1885–1914 років в Сибір переселилося 422 тис. жителів Полтавської губернії, 295 – Чернігівської, 220 – Харківської, 203 – Катеринославської, 188 – Київської, 157 – Херсонської, 123 – Таврійської, а разом – більше 1,6 млн. чоловік [6, с. 73].

В ХХ сторіччі в результаті політики, яку проводили Російська імперія, а згодом Радянський Союз щодо українського та інших народів, які населяли територію України, її етнічний склад зазнав суттєвих змін.

Передусім потрібно відмітити, що з 1900 по 1989 рік в Україні з 8,1 до 22,1 %, або в 2,7 рази збільшилася частка росіян. Особливо стрімкі темпи зростання цього показника спостерігалося у 1926–1959 роках (за 33 роки більш ніж вдвічі), що пояснюється голодомором українського населення в 1932–1933 роках, більшою часткою загиблих українців у Другій світовій війні, виселенням «розкуркуленого» населення і учасників визвольної боротьби 1945–1955 років та членів їх сімей у східні регіони Радянського Союзу та переселенням на їхнє місце росіян.

Тільки у 1929 році 1,3 млн. українських селян були визнані куркулями і примусово депортовані на північ і схід Росії й Казахстану. Але найбільші втрати українське населення понесло у 1932–1933 роках в результаті голодомору організованого радянською владою. Жертвами цього геноциду, за оцінками вчених, стали від 7,5 до 10 млн. українців. Точних даних немає, оскільки матеріали перепису населення у 1937 році були знищені [3].

До того ж, якщо етнічний склад центральних та східних українських земель почав змінюватися зразу після їх приєднання в 1654 році до складу Московської держави, то західних – тільки з 1939 року, – після їх входження до Радянського Союзу. При цьому, кількість росіян на західноукраїнських землях після їх приєднання до Радянського Союзу невинно збільшувалася, а офіційна влада розглядала російський елемент, як головного носія радянізації українського суспільства, свого роду фермент русифікації і асиміляції.

Водночас, радянська влада здійснювала «профілактичні» заходи проти «класово ворожих» поляків, німців, євреїв та інших, які на відміну від своїх одноплемінників у Радянському Союзі не пройшли «випробування» репресивним режимом у попередні роки. Серед таких «заходів» найбільш спустошливими були масові депортації населення за національними ознаками. Лише у лютому 1940 року з України було депортовано понад 17000 сімей польських осадників, що налічували майже 90000 осіб [7, с. 132].

В ході Другої світової війни радянський уряд розгорнув масштабні переселення поляків з території України на територію Польщі, що суттєво змінило етнічну структуру західноукраїнського населення. Від жовтня 1944 по серпень 1945 року, за підрахунками істориків, здійсненими на офіційній документальній основі, з УРСР в Польщу було переселено

283499 польських сімей (810415 осіб) з 310989 сімей (885302 осіб), яких планувалося переселити. Одночасно з території України були виселені практично всі кримські татари, болгар та гагаузи. Протягом травня – червня 1944 року було депортовано 188000 татар, 20000 місцевих греків, 20000 вірменів, 17000 болгар [7, с. 138].

Завдяки зменшенню кількості поляків, євреїв, німців і татар, а також депортації з польських територій українського населення, до 1959 року частка українців в Україні зростала (з 71,8 до 76,8 %). Однак, протягом 1959–1989 років вона зменшилася на 4,1 %, тоді як частка росіян за цей період за рахунок внутрішньосоюзної міграції зросла на 5,2 % (табл. 1).

Таблиця 1*

Структура етнічного складу населення України в сучасних кордонах, %

Національності	Роки				
	1900	1926	1959	1989	2001
Українці	71,8	74,2	76,8	72,7	77,8
Росіяни	8,1	8,2	16,9	22,1	17,3
Поляки	4,3	5,7	0,9	0,4	0,3
Євреї	8,9	6,5	2,0	0,9	0,2
Німці	2,1	1,6	0,1	0,1	0,1
Молдавани і румуни	1,4	1,2	0,8	0,9	0,8
Інші	3,4	2,6	2,5	2,9	3,5
Всього	100	100	100	100	100

*Складено за даними [7].

Після здобуття у 1991 році Україною незалежності, її етнічний склад знову зазнав змін. За переписом 2001 року, 5,1 % населення, яке у 1989 році записувало себе росіянами ідентифікувалося як українці, в результаті чого їх частка зросла до 77,8 %. Хоча частка росіян продовжувала залишатися досить високою – 17,3 %.

До того ж слід зазначити, що в результаті реалізації радянської політики переселення значна частина жителів України не народилася на її території. Так, в 1987 році група авторів на чолі з Н. В. Зверєвою та В. М. Медковим навела дані згідно яких у 1979 році на території Української РСР проживало 43,7 % жителів, які тут не народилися. Така ж картина спостерігалася в Російській Федерації (53,9 %), Білорусії (44,7 %), Казахстані (51,0 %), Литві (55,5 %), Латвії (60,4 %) і Естонії (62,3 %) [8, с. 145].

Автори подають цей матеріал як досягнення соціалістичної системи, хоча, в дійсності, такі великі масштаби міграції пояснюються діями влади з переміщення «ненадійного» населення України та Прибалтійських республік на схід і заміни його на більш лояльних вихідців з Росії.

В результаті сталінської політики «переселення народів», тобто виселення корінних націй і народностей, за межами України опинилися понад 12 млн. українців. Тому, приріст населення України після II світової війни здійснювався надзвичайно низькими темпами. Лише у 1959 році населення республіки досягло довоєнного рівня. Протягом 1940–1989 років кількість жителів України збільшилася на 25 % при загальному прирості населення у колишньому СРСР за ці роки на 47,7 %. Нижчими (серед республік СРСР) темпи приросту населення були лише у Білорусі [9, с. 487].

При цьому, як зазначалося вище, приріст в цей час чисельності населення України в значній мірі забезпечувався за рахунок переселення на її територію вихідців з інших регіонів Радянського Союзу, що спричинилося до зміни етнічного складу та формування різної ментальності в областях нашої країни. Якщо більша частина населення західної та центральної частин України орієнтується на європейські цінності, то східної переважно бачить себе у складі нового проросійського об'єднання.

Узагальнюючи результати проведеного дослідження можна зробити висновок, що протягом всієї історії розвитку української державності наших співвітчизників супроводжували утиски сусідніх країн, передусім Росії та Радянського Союзу, до яких входили українські землі, примусові депортації, голодомори та намагання знищити українців як націю. До того ж, переселення українців із своєї землі на інші території та заміна їх більш лояльними вихідцями з інших регіонів Російської та Радянської імперій, є причиною сучасних протистоянь в Україні в основі яких лежить протиукраїнська етнічна політика Росії та Радянського Союзу.

1. Макаrchук С. А. Етнографія України: навчальний посібник / С. А. Макаrchук. – Львів : Світ, 2004 [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://ebk.net.ua/Book/history/makarchuk_eu/part2/206.htm
2. Грушевський М. І. Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України. Вступна стаття В. А. Смолія, П. С. Соханя. – К. : Наук. думка, 1992. – 544 с. (Пам'ятки історії думки України).
3. Урланис Б. Ц. Войны и народонаселение Европы / Б. Ц. Урланис. – М. : Издательство социально-экономической литературы, 1960. – 568 с.
4. Відомості по кількості населення в давній часи. Кількість і густота населення, її територіальні відмінності [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://school.xvatit.com/index.php?title>
5. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К. : Видавництво «Український письменник», 1994. – 413 с.
6. Рашин А. Г. Население России за 100 лет / А. Г. Рашин // М. : Государственное статистическое издательство, 1956. – 352 с.
7. Рафальський О. Друга світова війна. Етнонаціональний аспект // О. Рафальський // Віче. – 2001. – № 3. – С. 131–140.
8. Народонаселение: прошлое, настоящее, будущее / В. М. Медков, Д. К. Шелестов, Г. М. Коростелев и др. – М. : Мысль, 1987. – 253 с.
9. Мочерний С. В. Економічна теорія: підручник / С. В. Мочерний, М. В. Довбенко. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 856 с.

Рецензент: д.пед.н., професор Вербець В. В.